

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Güz/Autumn 2020, 7/2, 1092-1119

HANEFİLERDE ÖRF-MASLAHAT-İSTİHSAN İLİŞKİSİ
(SERAHSÎ ÖRNEĞİ)
The Relationship Between Urf, Maslahah and Istihsan in Hanafis
(Example of Sarakhsi)

Muhammed Ferruh ORUÇ

Arş. Gör. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. e-Mail: muhammedforuc@gmail.com Orcid No: [0000-0002-2246-6579](https://orcid.org/0000-0002-2246-6579) (Sorumlu Yazar)

Mehmet DİRİK

Doç. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. e-Mail: mhmdtrk@hotmail.com Orcid No: 0000-0002-1581-7836

Hakemler / Referees:

Doç. Dr. Sait Nuri AKGÜNDÜZ / Bolu AİB Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TÜRKAN / Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 15/07/2020
Kabul Tarihi / Accepted: 06/12/2020
Yayın Tarihi / Published: 30/12/2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 2
Sayfa / Pages: 1092-1119

Atıf / Cite as: Oruç M. Ferruh & Dirik Mehmet. "Hanefilerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsî Örneği)" [The Relationship Between Urf, Maslahah and Istihsan in Hanafis (Example of Sarakhsi)]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/2 (Aralık 2020), 1092-1119.

Doi: [10.17859/pauifd.768008](https://doi.org/10.17859/pauifd.768008)

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (2) 2020: 1092-1118

HANEFİLERDE ÖRF-MASLAHAT-İSTİHSAN İLİŞKİSİ (SERAHSİ ÖRNEĞİ)

Muhammed Ferruh ORUÇ*

Mehmet DİRİK**

Öz

Fıkıh düşüncesinde maslahat, “def’i mefâsid ve celbi menâfi” şeklinde özetlenebilecek bir prensiptir. Teamül haline gelmiş belli nitelikteki sosyal davranış biçimlerini ifade eden örf ise fıkıhın çok geniş bir alanında hukuki sonucun belirlenmesinde fakihin kendisinden faydalandığı bir kaynaktır. Fikhî hükümlerin uygulanmasında önemli bir yeri bulunmakla birlikte örfün bulunduğu konum ve fikhî faaliyetlerdeki rolü, diğer delil ve metotlara oranla daha geç dönemlerde müstakil olarak incelenmeye başlanmıştır. Örf ve maslahat arasındaki ilişki ise insanlar arasında örf haline gelmiş işlerin, nasslara aykırılık taşımadıkça ve taraflardan biri lehine haksız bir menfaat meydana getirmediği hukuk nazarında da geçerli kabul edilmesi ve buna göre hüküm verilmesi sürecinde ortaya çıkar. Bu çalışmada Serahsî’nin (v. 483/1090) usûl alanındaki *Temhîdü’l-fusûl fi’l-usûl* ile fûrû’ alanındaki *el-Mabsût* adlı iki önemli eseri üzerinden istihsan, örf ve maslahat kavramları arasındaki ilişki ele alınmıştır. Böylelikle Hanefî fıkıh usulünün erken döneminde müstakil bir başlık altında incelenmeyen maslahat ve örfün, icthadi faaliyetlerdeki konumu ve işlevi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hanefî Mezhebi, Serahsi, Maslahat, İstihsan, Örf.

The Relationship Between Urf, Maslahah and Istihsan in Hanafis (Example of Sarakhsi)

Abstract

In Islamic law thought, the maslahah is a principle that can be summarized as bringing benefits or eliminating harms in all aspects. The urf, which means certain forms of social behavior that have become customary, is a source that the lawyer makes use of in determining the legal result in a wide range of fiqh. Although it has an important place in the application of the fiqh provisions, the position of the urf and its role in the fiqh activities started to be analyzed as detached later than the other evidence and methods. The relationship between urf and maslahah occurs in the process of accepting the works that have become custom among people, as long as they are not contrary to what they do and do not cause harm, and in the judgment accordingly. This study, the works of Sarakhsi were mainly based on his two works named *al-Mabsût* and *Tamhîdu’l-fuşûl fi’l-usûl*. The relationship between the concepts of istihsan, urf and maslahah will be discussed. Thus, the position and function of the maslahah and urf, which were not

* Arş. Gör. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: muhammedforuc@gmail.com Orcid No: 0000-0002-2246-6579 (Sorumlu Yazar)

** Doç. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: mhmtdrk@hotmail.com Orcid No: 0000-0002-1581-7836

handled and examined under a separate title in the early period of Hanafi fiqh procedure, will be tried to be revealed.

Structured Abstract: Sarakhsi, discussed the issues in detail in al-Mabsût that was written about Hanafi jurisprudence and made systematic analyzes. In his work, Tamhîdu'l-fușûl fi'l-uşûl, he handled and evaluated the views of the sect according to the method of fukahâ. The aim of this study is to examine istihsân (the concepts of juristic discretion), custom (urf) and public interest (maslahah) through the works of Sarakhsi. In the early period of Hanafi fiqh procedure, the relationship between the concepts of solution of fiqh and in the jurisprudence activities, which are not handled under separate titles, and the concepts in question will be revealed in this way. Islamic law schools differ from each other in terms of how they approach to the Islamic texts and differences in methods and methods of ijtiihad they use. For example, evidences of Islamic law in Hanafi procedure are The Book / Quran, Sunnah, consensus (ijma'), analogy (qiyas), pre-Islamic religious laws, companions' view (qawl al-sahabah) and istihsân. Issues that are not directly or indirectly determined by one of these are included in the permissible area within the framework of the istishab principle. Other fiqh sects sometimes used the same or similar methods as the Hanafis, sometimes as a different method as a means of fiqh. For example, some scholars of the Malikis, in the hijri IV. – V. centuries, they developed the theory of maslahah and makhased thought and put forward their theory, and produced various fiqh solutions through these methods. Therefore, it is noteworthy that the terminological differences and the approach differences of the scholars were used in this regard. In Islamic law thought, the maslahah is a principle that can be summarized as bringing benefits or eliminating harms in all aspects. The urf, which means certain forms of social behavior that have become customary, is a source that the lawyer makes use of in determining the legal result in a wide range of fiqh. Although it has an important place in the application of the fiqh provisions, the position of the urf and its role in the fiqh activities started to be analyzed as detached later than the other evidence and methods. Istihsân, which is mentioned as the first thing coming to mind about Hanafi fiqh, is the term of procedure, which refers to the abandonment of the fixed provision compared to a special reason and the preference of another provision that is more beneficial to people. There is no disagreement between Hanafis and other Islamic jurists that religious provisions aim to protect public affairs. However, the Hanafis did not first choose the way of grounding the idea of makhased thought (purposefulness, reasoning) and maslahah and putting forward their theory and ijtiihad on this basis. Rather, they used maslahah in the process of determining the malady to which the benchmark was link to the comprison and in the process of quitting the comprison and shifting to istihsân. It can be said that the main idea that requires leaving the judgment and making judgments according to the istihsân are fed by the idea of paying regard the maslahah. Hanafis do not talk about maslahah and its principles under the separate title in fiqh method. However, as a result of examining the approaches and interpretations of texts, the references from the companions, especially the period of Hulafa Rashidin, in the judgment process draw attention. For example, Sarakhsi's explanations about the practices of the Companions are sufficient to give an idea about his idea of the maslahah. At this point, Sarakhsi draws attention to some of the companions' distinguished features. The Companions have witnessed the Qur'an's verse and experienced the process of understanding the Revelation of Allah and applying it to life. For this reason, the provisions given by them

and especially the applications of Hulafa Rashidin are important in determining the position of the maslahah in their fiqh activities.

Sarakhsi made some references to the urf by various reasons in al-Mabsūt. The relationship he established between custom and maslahah can be summarized as follows. An application that has become a custom is deemed to be valid, if they are provided that it is not against to the texts and does not cause harm, and an appropriate judgment is determined. Because the judgment and fatwa that is contrary to the customs will cause some difficulties for the people. This is a situation which is not wanted and is against people's maslahah. In addition, if the provision required by the comparison causes difficulties and losses on issues that are not explicitly judged, it should be abandoned, and a solution should be sought in accordance with the people's customs, and solutions should be based on procedures. In other words, the provision determined by comparison should be abandoned, and the new justification, whose rationale is justified, should be determined through istihsân.

The general approach is that the urf was not studied in a separate part in the early works of Hanafi jurisprudence. However, this should not lead to the assessment that they do not respect the custom. There are many examples of fiqh judgments reached in the sources based on the urf. In this context, it is also noteworthy that the custom, which was adopted among the people, was one of the reasons for leaving the provisions of comparison. The application of the comparative provision, which is against the customs in the behaviors that people make, will be difficult and will cause them trouble. Religion, on the other hand, encourages abandonment of difficulty and preference of convenience. Therefore, since it is easy for people to repeat the practices that have become custom, people's maslahah will be realized when the custom is respected. As a result, it is not accepted as a wrong that Sarakhsi don't assess the terms urf, istihsân and maslahah separately. Because while he accepted istihsân as a method for determining provisions, he explains urf and maslahah as reliable reasons.

Keywords: Fiqh, Hanafi Sect, Sarakhsi, Maslahah, Istihsan, Urf

GİRİŞ

Hız. Peygamber'in vefatından sonra şer'î hükmü bilinmeyen meselelerin vahiy yoluyla çözüm imkânı ortadan kalkmıştır. Sahabîler, bilhassa Hulefâ-yi Râşidîn, vahyin gelişine şahitlik edip onu özümstedikleri için devraldıkları mirasla birlikte yaptıkları ictehadlarla yeni sorunlara çözümler getirmişlerdir. Kur'ân'ın kitap haline getirilmesi, hapisane ve divânlar kurulması, kıtlık zamanında hırsızlık yapan kişiye had öngörülmemesi, içki içen kimseye seksen değnek had uygulanması, zanaatkârların ellerindeki malların tazmin edilebilir kabul edilmesi, ihtiyaç halinde devletin ek vergiler koyabileceğinin kabulü, tek kişiyi müştereken öldüren kişilere ölüm cezası uygulanması sahabenin çözüme kavuşturduğu meselelerden bazılarıdır. Bütün bu uygulamalar incelendiğinde özünde Müslüman toplumunun yararını gözetme ve ondan zararı giderme amacı olduğu görülecektir. Sahabenin, Allah Rasülü'nün vefatından sonra karşılaştıkları sorunları çözmeye takip ettikleri metot, tâbiîn döneminden itibaren Müslüman hukukçuların geliştirip sistemleştirdikleri ictehadî faaliyetlere temel teşkil etmiştir.

Fıkıh ilmi ile ilgili kaynakların çoğunda karşılaşılan ve icthadın gerekliliğini ortaya koyan bir durum tespiti vardır. O da *nassların sınırlı hadiselerin ise sınırsız* oluşudur. Fıkıh ilminin bu sınırsız olayları karşılaması ise icthadlarla olmaktadır. Bu özelliği sebebiyle Fıkıh ilmine, icthadlarla gelişen ve varlığını sürdüren bir birikim demek, kanaatimizce, çok isabetsiz sayılmayacaktır. Maslahat, istihsan ve örf kavramları da esasen icthadın dayandığı önemli ilkelerin arasında bulunmaktadır.

Mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarının sebepleri arasında kullanılan terminolojideki farklılığın etkisi göz ardı edilmemelidir. Mesela Allah: “...İhramlı iken av hayvanlarını öldürmeyin. Kim bu durumda iken av hayvanını kasten öldürürse, ceza olarak sizden adil iki kişinin hükmedeceği öldürdüğü hayvanın dengi ve evcil bir hayvanı Ka'be'ye ulaşacak şekilde kurban etsin” (Mâide, 5/95) buyurmuştur. Âyet, bir kimse ihramlı iken av hayvanı öldürürse işlediği cinayete karşılık olarak bu av hayvanına denk bir evcil hayvanın belirlenmesini icthad alanı olarak terk etmiştir. Denk hayvanların tespitinde izlenen metodu Hanefî fukahâ istihsan¹, Şâfiî fukahâ ise kıyas² olarak nitelendirmiştir. Söz konusu örnek ve benzerlerinde farklı terimlerin kullanılması, mezhepler arası ihtilafa kaynak teşkil edebilmektedir.³ Bu noktada yapılması gereken mezheplerin kullandıkları metotların kapsam ve işlevlerini, çözümledikleri meseleler üzerinden tespit etmeye çalışmak olmalıdır. Dolayısıyla kullanılan terminolojideki farklılıklarla birlikte fakihler arasında yaklaşım farklılıklarının da etkili olduğu dikkat çeker.

Hanefî usulünde şer'î hükümlerin delilleri Kitap, Sünnet, icmâ, sahâbî kavli, şer'u men kablena, istihsan ve istishâbdır. Hanefî mezhebinin ayırıcı özellikleri denildiğinde ilk akla gelenlerden birisi istihsandır. Bu kaynaklar arasında maslahat, maslahat-ı mürsele ya da istislâh yer almamaktadır. Diğer bir deyişle maslahat, mezhepte müstakil bir metot veya ilke olarak zikredilmese de istihsan yönteminin içerisinde çokça geçmektedir. Örneğin Hanefî fıkında mezhebin mu'teber eserlerinden *Mebûsû't*'u kaleme alan Serahsî, eserlerinde maslahat ve örf hakkında teorik izahlarda bulunmasa bile bu iki ilkenin hukuk düşüncesinde sahip olduğu konum, önem ve işleve çeşitli vesilelerle atıflar yapmıştır. Eserlerinde verdiği örnekler ile örf, âdet, ma'rûf, mütearif, isti'mal, te'amül gibi kelimelere yüklediği anlamlar, onun düşünce sisteminde örfün konumunu ve önemini tespiti imkân vermektedir. Böylece bir yandan mezhep sistematğinde kullanılan delilleri ve yöntemleri izleyebilmek, diğer taraftan da süreç sonucunda ulaşılan hükümlerde maslahat ve örfün etkisini inceleyerek mezhebin genel yaklaşımını ortaya koymak mümkündür.

Bu çalışmada genelde Hanefî mezhebinin özelde ise *Şemsüleimme* diye nitelenen ve mezhebin mu'teber, mufassal eserlerinden *Mebûsû't*'un müellifi

¹ Muhammed Zahid el-Kevserî, *Hanefî Fıkınının Esasları*, çev. Abdülkadir Şener-M. Cemal Sofuoğlu, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 18.

² Muhammed b. İdris Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrut: y.y., 1973), VII, 301; *er-Risâle*, (Mısır: y.y., 1358/1940), 21, 265-266.

³ Abdülkadir Şener, *Kıyas İstihsan İstislâh*, (Ankara: y.y., 1974), 135.

Serahsî'nin maslahat, istihsan ve örf yaklaşımı incelenmeye çalışılacaktır. Araştırma konusunun alan genişliği aşikardır. Dolayısıyla çalışmada konu hakkında genel bilgiler sunmakla yetinilecektir. Bununla birlikte ülkemizde Hanefî mezhebinin maslahat, istihsan ve örf yaklaşımlarını inceleyen pek çok çalışmanın⁴ yanında Serahsî'nin bu konulara bakışını açıklamayı amaçlayan çok sayıda çalışma⁵ da bulunmaktadır. Ancak yaptığımız taramalarda bu konuları aynı başlık altında inceleyen bir çalışmayı bulamadık. Bu konuları icmalen sunan bir çalışmaya ulaşma imkânı sunmak araştırmanın amaçlarından birisidir.

1. Maslahat, Örf ve İstihsan Kavramları

Çalışmanın “Maslahat, Örf ve İstihsan Kavramları” başlıklı ilk bölümünde maslahat, örf ve istihsan kavramları hem sözlük hem de fıkıh ilmindeki terim anlamları açısından incelenecektir. Ardından fukahânın bu kavramlara yaklaşımı ve son olarak Serahsî'nin yaklaşımı aktarılmaya çalışılacaktır.

1.1. Maslahat

1.1.1. Maslahatın Kelime ve Terim Anlamı

Maslahat kelimesi iyi, düzgün, doğru ve kusursuz olma; uygun düşme ve yararlı olma anlamlarına gelen Arapça “صلاح” kelimesinden türemiştir ve *bir şeyin amaca uygun özellikte olması, fesadın karşıtı, yararlı, uygun, elverişli, iyi, iyiye ulaştıran* gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁶ Fıkıh edebiyatında bedenî veya ruhî, kişiyi veya

⁴ Ülkemizde yapılan ve Hanefî mezhebinin maslahat, istihsan ve örf konularına yaklaşımını inceleyen bazı çalışmalar için bkz. Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000); Kamil Yelek, “Hanefî Mezhebinde Örfün Hükümlere Etkisi”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6 (Güz 2015): 85-99; Yusuf Erdem Gezgin, “Hanefî Mezhebinde Kurula Aykırılıktan (İstihsan) Kurula (Kıyas) Dönüş”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30 (2017): 179-203; Ahmet Muhammet Peşe, “Maslahat-ı Mürsele'nin Hanefî Usûl Düşüncesinde Hangi Tür Vasıflara Denk Düştüğü Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 29 (2017): 75-88; Ali Aslan Topçuoğlu, “Örf ve Âdetin İslam Borçlar Hukuku Hükümlerine Etkisi Üzerine Bir Tahlil”, *Turkish Studies Dergisi*, 12/20 (2017): 223-260; Adem Çiftci, “Hanefî Mezhebi'nin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihsana Yaklaşımı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 27/1 (Haziran 2017): 107-146.

⁵ Serahsî'nin maslahat, istihsan ve örf konularına yaklaşımı hakkında ülkemizde yapılan bazı çalışmalar için bkz. Rustem Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat Anlayışı (Serahsî Örneği)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018); Esmâ Şahin, *İmam Serahsî'nin el-Mebsût İsimli Eserinde İbâdât ve Ukûbât Konularında İstihsan Delilinin Uygulanması*, (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Kemal Yıldız – Hacı Mustafa Torun, “Ebû Hanîfe (r.a.)'in İstihsânü'n-nass Anlayışı Çerçevesinde Sünnete Verdiği Önem (Serahsî'nin el-Mebsût Örneği)”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (Bahar 2018): 6-25; Ahmet Akman, “İstishâb (Serahsî Özelinde Usûl-Fürû' Karşılaştırması)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 32 (2018): 105-124.

⁶ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/363-364; Ebü'l-Fazl Cemâüddîn İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî'î el-'İfrîkî, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414 h.),

toplumu ilgilendiren, dünya ve ahiret hayatına müteallik menfaatlerin kazanılması ile mefâsîdin önlenmesini beraberce kapsayan bir terimdir.⁷ İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262) maslahatların hepsini hayırlı, faydalı ve güzel; mefsedetlerin hepsini ise kötü, zararlı ve çirkin olarak nitelemektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de maslahatı ifade etmek için hasenât, mefsedeti ifade etmek için ise seyyiât kelimelerinin sıkça kullanıldığını aktarmaktadır.⁸

1.1.2. Fukahânın Maslahata Yaklaşımı

Fıkhî faaliyetlerinde maslahata itibar bakımından mezheplerin farklı tutumlar sergiledikleri görülür. Zahiriler, maslahatın nassların uygulanmasından ibaret olduğu görüşüyle onun çerçevesini nasslarla sınırlı tutarlarken Hanbelilerden Necmeddin et-Tûfî, (ö. 716/1316) âm lafızla gelen nassların maslahatla tahsisini kabul etmektedir. Ayrıca kat'î olmayan ve muâmelâtın genelinde olduğu gibi insanların akıl ve tecrübe yoluyla ilgili maslahatı belirleyebildikleri konularda nasslar maslahat ile çelişiyor ve araları cem' edilemiyor ise maslahatın nassa tercih edilebileceğini ifade ederek ona geniş bir alan tanımıştır. Diğer mezheplerin veya fakihlerin bu iki uç arasında farklı konularda buldukları görülür.⁹

Fukahâ, bütün dini hükümlerin, kulların dünyevi ve uhrevi maslahatlarını gerçekleştirmek ve onlara gelecek mefsedeti önlemek için meşrû' kılındığı ve maslahatın kaynağının vahiy olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir.¹⁰ İbadetlerden muâmelâta, cezalardan ferâize kadar her bir dini hükmün amacı, insanın inanmasını

2/516-517; Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 229.

⁷ Muhammed A'lâ b. Ali İbnü'l-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed el-Fârûkî el-Hanefî et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, (Beyrut: Mektebetü Lübnâb Nâşirûn, 1996), 2/1556; Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fikhî lügâten ve's-tılâhan*, 2. Baskı (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 214-215; Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, hzr. Abdullah Kahraman, (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 133; İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/79 vd.; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 345; Mehmet Dirik, *Tûfî'ye Göre İslâm Hukuk Metodolojisinde Maslahat*, (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012), 33 vd;

⁸ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz İbn 'Abdisselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*, (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 1414/1994), 1/5. Âyetlerden bazıları için bkz. el-A'râf, 7/168; Hûd, 11/10, 114; el-Mü'min, 40/9.

⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî, *el-İhkâm an usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 8/76-132; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 173-180; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, (Kahire: Şirketü't-Tıbbâ'a'l-Fenniyye, 1973), 445-447; Ebu'r-Rabî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 3/204-217; Dirik, *Tûfî'ye Göre İslâm Hukuk Metodolojisinde Maslahat*, 114-115.

¹⁰ Rustem Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat Anlayışı (Serahsî Örneği)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 86-87.

ve inancını amele dönüştürerek mutlu bir yaşam sürmesini sağlamaktır. Böyle bir yaşamın karşılığı yaratıcının rızasını kazanmak ve ahirette ebedi mutluluğa ulaşmaktır. İslam'ın insana yüklediği sorumlulukların yerine getirilmesi, emredene değil emrin muhatabı konumundaki insana fayda sağlar.¹¹ Serahsî'nin “*Şer'î tasarrufların temeli, fayda üzerindedir*”¹² şeklindeki ifadesinden onun da bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Şer'î hükümlerin medarı olan nasslar incelendiğinde bunlarla gerçekleştirilmek istenen maslahatları, kaçınılması istenen mefsedetleri ve ulaşılacak istenen maksatları tespit imkânı doğmaktadır.

Hanefî mezhebinin icthad usulünde müstakil bir delil olarak maslahat bulunmama ile birlikte istihsan gibi fikhî faaliyetler ile ulaşılan bazı hükümler aslında maslahatla ilişkilidir. Bazen icthadi faaliyetler arasında -herhangi bir isim zikredilmeksizin- maslahat prensibinin özünü oluşturan *yararlıyı alma ve zararlıdan kaçınma* esasına dayalı icthadlara rastlanması da bunu desteklemektedir.¹³ Bu da Hanefî usulünün maslahat düşüncesinden tamamen yoksun olmadığını bir göstergesidir.

1.1.3. Serahsî'nin Maslahata Yaklaşımı

Serahsî'nin de aralarında bulunduğu Hanefî mezhebi mensubu fukahânın, istislâhı hatta maslahat prensibini temelden bir metot olarak kabul etmedikleri ifade edilmişti. Onlar, kendilerinin dışındaki fikhî mezhep mensuplarından farklı olarak ne maslahat ne istislâh ne de sedd-i zerâi' yöntemlerini usullerinde asıl kabul etmişler; başta istihsan olmak üzere muteber saydıkları diğer metotlarla maslahata dayalı icthadı gerçekleştirmişlerdir. Yukarıda da değinildiği gibi Serahsî, usul eserinde istislâh metoduna veya maslahata riayet prensibine müstakilen yer vermemiştir. Onun için Serahsî'nin maslahat konusuna yaklaşımını; nasslardan elde ettiği çıkarımları, kıyas ve istihsanı ilişkilendirirken yaptığı tespitleri, örfü belirleyici olarak gördüğü örnek sahabe uygulamaları gibi belli başlı noktalarda aramak zorunlu olmaktadır.¹⁴

Serahsî maslahat kavramını; insanoğlunun ihtiyaçları¹⁵, insanların beslenmeyle ilgili maslahatları¹⁶, Müslümanların yararları¹⁷, Müslüman toplumunun ihtiyaçları¹⁸,

¹¹ Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Temhîdu'l-fusûl fi'l-usûl*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/77.

¹² Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 22/127.

¹³ Yunus Vehbi Yavuz, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1993), 344.

¹⁴ Hulefâ-yi Râşidîn uygulamalarında maslahat düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için; Mehmet Dirik, “Serahsî’de Sahâbe Uygulamaları Bağlamında Maslahat Düşüncesi”, *SADAB 3rd International Social Research and Behavioral Sciences Symposium*, ed. Kalmamat Kulamshae, (Sarajevo: y.y., 2019), 34-55.

¹⁵ Serahsî, *Mebsût*, 26/63.

¹⁶ Serahsî, *Mebsût*, 1/203.

¹⁷ Serahsî, *Mebsût*, 30/110.

¹⁸ Serahsî, *Mebsût*, 10/3; 12/33.

kişiye özel yarar¹⁹ ve insan dışındaki varlıkların yararları²⁰ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde maslahat kelimesinin, ihtiyaç ve onun meşru bir şekilde karşılanması ile elde edilen menfaat anlamları ile ilişkili olarak kullanıldığı görülmektedir. Serahsî'nin anlayışında *maslahat* kavramıyla Müslümanların ihtiyaçları arasında sıkı bağ vardır.²¹ Çünkü insanların meşru ihtiyaçlarının karşılanması onların maslahatını gözetmektir, maslahatlarının gerçekleşmesi ise meşru ihtiyaçlarının karşılanması ile mümkündür.

Azamatov'un tespitlerine göre Serahsî'nin *maslahat* düşüncesi, sadece *maslahat* kavramıyla sınırlı değildir. *Yarar sağlamak ve zararı gidermek* anlamını ifade eden *maslahat* düşüncesi, *fayda, menfaat, rıfk, kolaylık, nazar, zorluk ve meşakkatin kaldırılması, hayr, siyâset, 'umûmu'l-belvâ, hikmet, ma'nâ ve makâsîd* onun maslahat düşüncesinin farklı yönlerini oluşturan kavramlardır.²² Dolayısıyla onun yaklaşımının sadece maslahat kavramıyla sınırlı olmadığı ve başka kavramlarda da ifade edilebilecek bir muhteva zenginliğine sahip olduğu kolaylıkla söylenebilir.

Serahsî'nin maslahat odaklı bir diğer yaklaşımı eserlerinde dinin emrettiği şeylerin iyi (hasen), yasakladığı şeylerin ise çirkin (kabih) olduğuna dair açıklamalarıdır. Şöyle ki şâri', iyilikleri emretmiş, kötülükleri de yasaklamıştır. Çünkü emir ve yasağın muktezası yasaklananın kötü, emredilenin iyi olmasıdır.²³ Serahsî'nin bu ifadesi ile onun hüsün ve kubuh konusuna yaklaşımı da ortaya çıkmaktadır. Emredilenin iyi, yasaklananın kötü oluşu her zaman akılla anlaşılabilir. Dolayısıyla hüsün ve kubuh, aklî değil şer'îdir. Dolayısıyla nassla belirlenen bir bilgiye uygun davranmak gerekir; gerekçesi akılla açıklanamasa dahi bu davranış ile mutlaka bir maslahat gerçekleşmiş olmaktadır.²⁴ Serahsî burada ilgi çekici şu karşılaştırmayla konuyu açıklamaktadır. Yağmur ve nehir suyu ile sulanan arazinin ürününden onda bir (öşür); emek harcanarak kova, dolap ve hayvan ile çıkartılan su ile sulanan arazilerin mahsulünden ise yirmide bir oranında zekât alınmaktadır.²⁵ Bu hükmün gerekçesini bazı âlimler harcanan emek ve katlanılan zorluğa dayandırmaktadır. Ancak Serahsî, savaşta bulunan benzer gerekçenin öşrün nisbetine etki eden gerekçeden daha fazla olmasına rağmen savaşta elde edilen ganimetin vergisinin beşte bir olarak belirlendiğini ifade etmektedir. Serahsî konuya yaklaşımını, "biz emre uyar, gerekçesini anlamamış da olsak bunda bir yarar olduğuna inanırız"²⁶ ifadesi ile ortaya koymaktadır.

¹⁹ Serahsî, *Mebûsût*, 5/190. (أو كان فيه نوع مصلحة رأها لأسيفع جهينة)

²⁰ Serahsî, *Mebûsût*, 28/96.

²¹ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 45.

²² Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 47, 77.

²³ Serahsî, *Temhîd*, 1/78-80.

²⁴ Serahsî, *Mebûsût*, 3/4.

²⁵ Buhârî, "Zekât", 55.

²⁶ Serahsî, *Mebûsût*, 3/4.

1.2. Örf

1.2.1. Örfün Kelime ve Terim Anlamı

Örf, “iyi olan, yadırganmayan, bilinen, tanınan; peş peşe gelen” anlamlarındaki Arapça “عُرْف” kelimesinin Türkçe söylenişidir.²⁷ Fıkıh terimi olarak ise “birçok fikhî sonucun belirlenmesinde kendisine atıfta bulunulan belli nitelikteki sosyal davranış biçimlerini” ifade eder.²⁸ Âdet kelimesi ise “geri dönmek, tekrarlamak” gibi anlamlara gelen Arapça “عاد” kelimesinden türemiştir.²⁹ Fıkıh ilminde terim olarak kullanımında ise çoğunlukla örfle ilişkilidir.³⁰ Tehânevî, (v. 1158/1745’ten sonra) bazen örfün kavli uygulamaları, âdetin ise fiilî uygulamaları ifade edecek şekilde kullanıma sahip olduğunu aktarmaktadır.³¹

Örf ve âdet kelimeleri bazen benzer anlamda birbirlerinin yerine kullanılırken, bazen de farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Bu farka işaretten âdet, akli bir alaka bulunmaksızın ve zor anlaşılacak özel bir mana kastedilmeksizin tekrar edilen davranışları; örf ise irfana dayanan, âlimlerin ve arif kişilerin kısacası ancak belirli bir kesimin benimsediği davranışları ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu bakımdan âdetin iyisi kötüsü bulunurken örfün kötüsünden veya kötü örften söz edilmez. Örfün hepsi güzeldir.³² İki terim, hükm-i şer’îyi ispat için âdet hakem kınır şeklinde ifade edilebilen Mecelle’nin 36. maddesinde olduğu gibi bazen aynı anlamda da kullanılmıştır.³³

1.2.2. Örfün Farklı Açılardan Taksimi

Örf ve âdet, fert ve toplumun alışkanlık haline getirdiği davranış biçimleridir. Dolayısıyla fertlerin ve toplumların hayatında önemli yerleri vardır. Şahıslar belli durumlarda hep aynı şekilde hareket etmeye, aynı davranışta bulunmaya başlarlar. Başlangıçta az sayıda şahıs tarafından bilinçli veya bilinçsiz olarak yapılan bir davranış biçimi zamanla alanını genişletir, yayılır ve büyük bir kesimin kendisini aynı

²⁷ Cevherî, *Tâcû'l-lüğâ*, 4/1401; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/236, 239; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 835-836.

²⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî el-Hanefî, *Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, (Kahire: Dâru'l-Fazîlet, ts.), 125; Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 2/1179; Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, 249; Bilmen, *İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 167; İbrahim Kâfi Dönmez, “Örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/87; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 464.

²⁹ Cevherî, *Tâcû'l-lüğâ*, 2/513-514; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/315-316; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 302.

³⁰ Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, 265; Bilmen, *İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 28; Hayrettin Karaman, “Âdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/369.

³¹ Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 2/1156.

³² Mehmet Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, (İzmir: y.y., 1987), 107.

³³ Mecelle md. 36: “Âdet muhakkemdir”. Karaman, “Âdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/370.

şekilde davranmak zorunda hissettiği bir kural haline gelir.³⁴ Tarihi süreçte bu nitelikteki kurallar, yazılı hukuk kurallarının ortaya çıkmasına kadar birinci derecede hukuk kaynağı durumundayken yazılı hukuk mecmualarının ortaya çıkmasından sonra ikinci derece hukuk kaynağı haline gelmişlerdir.³⁵ Hukuk kaidelerinin doğuşunda ve yenilenerek toplum hayatına uyum sağlamada büyük paya sahip olan örf ve âdetlerin, kanun boşluklarını doldurma, uygulamayı kolaylaştırma, hukuki ilişkilerde tarafların irade beyanlarını yorumlama gibi işlevleri vardır.³⁶

Bu açıklamalardan sonra örfün çeşitli açılardan şu şekilde tasnife tabi tutulması mümkündür. Geçerlilik bakımından örf ve âdetler, sahih ve fâsid kısımlarına ayrılır. Nasslara aykırılık taşımayıp teşrii ilkelere uygunluk gösterenler sahih, bu nitelikte olmayanlar fâsid örf kategorisinde değerlendirilir.

Yayıldığı çevre bakımından ise umumi ve hususi örf şeklinde iki kısma ayrılır. Genel örf, bir davranışın zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın muamelelerde muteber bir ölçüt kabul edilmesini ve hukuken geçerli bir kaynak sayılmasını ifade eder. Özel örf ise belirli bir zamanda ve dar bir bölgede ya da bir zanaat veya meslek erbabı arasında meydana gelen muamelelerin örf haline gelmesi anlamına gelir.³⁷ Hanefîler arasında özel örf itibar hususu tartışmalıdır. Mecelle’de özel örf muteber kabul edilmiştir.³⁸ Muhtemeldir ki bu kabul, özel örfün de yayıldığı muhit ya da toplum kesimlerince maslahatı temin etmesiyle ilgilidir.

1.2.3. Fukahânın Örfeye Yaklaşımı

İslam dini geldiği toplumun mevcut alışkanlıklarının bir kısmını ortadan kaldırmış, bir kısmını tadil etmiş, bir kısmını da olduğu gibi bırakmıştır. Müslümanlar, Hz. Peygamber’in vefatından sonra İslam’ın yayılmaya devam etmesiyle farklı kültürlerle ve dinlere mensup toplumların örf ve âdetleriyle karşılaşmışlardır. Müslüman hukukçular da fert ve toplum üzerindeki etkisinden dolayı hakkında nas bulunmayan ve nasslara aykırılık taşımayan hususlarla sınırlı olarak ictihada dayalı hukuki faaliyetlerinde toplumların bu tür alışkanlıklarını dikkate almışlardır. Bu itibarla muâmelât alanı başta olmak üzere ictihad yoluyla hükmü tespit edilen fıkhn ilgili bölümlerinde örfün belirgin bir etkisi bulunmaktadır. Bu noktada örfün nas karşısındaki konumu, nasstaki soyut prensibin örfte somut şekle bürünmesine benzemektedir.

³⁴ Turgut Akıntürk-Derya Ateş Karaman, *Aile Hukuku*, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2012), 51.

³⁵ Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, 95.

³⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981), 200-201.

³⁷ İbn ‘Âbidîn Alâüddîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî, “Neşru’l-arf fi binâ’i ba’di’l-ahkâmi alâ’l-urf”, *Mecmûatü resâil İbn ‘Âbidîn* içinde, (İstanbul: Dersââdet 1325), 2/132 vd; Karaman, “Âdet”, 1/370.

³⁸ Mecelle madde 36: “Âdet muhakkemdir”; madde 44: “Beyne’t-tüccar ma’ruf olan şey, beyinlerinde meşrut gibidir” şeklinde kanun halini almıştır.

İslam hukukunda hükümler, insanların durumlarını düzeltme, aralarında adaleti tesis etme ve onlara gelecek sıkıntıları giderme gayesiyle konmuştur. İslam hukuku açısından insanların âdet halinde getirdikleri ve akliselim kimlerce onaylanmış alışkanlıkları dikkate almamak insanları sıkıntıya sokacaktır. Bu ise İslam hukukundaki hükümlerin konuluş amacına aykırıdır.³⁹

Uygulamada önemli bir rolü bulunmasına rağmen, erken dönemlerden itibaren müstakil bir başlık altında ele alınıp teorisi ortaya konmadığı için örf ve âdetin fikhî hükümlerin tespit edilmesindeki konumu, etkisi ve sınırlarını tam olarak belirlemek kolay değildir. Şu var ki, nasslarda hükmü bulunmayan hususlarda örfün hukuk kuralı vazifesi gördüğü söylenebilir. Bu itibarla nassların anlaşılıp uygulanmasında, toplum hayatındaki değişime uyum sağlamada ve özellikle irade beyanlarının yorumlanmasında örf ve âdet birer başvuru mercii işlevi görmüştür.

1.2.4. Serahsî'nin Örfle Yaklaşımı

Serahsî, *Temhîd*'de bir *örf* tanımı yapmamış olmakla birlikte konu hakkında yaptığı yorumların *Mebûsût*'ta daha fazla olduğu görülmektedir. Serahsî eserinde çeşitli vesilelerle örfle atıflar yapmıştır. Ona göre bir örfün muteber sayılması, şu şartların bulunmasına bağlıdır: 1. Örf, çoğunlukla veya toplumun çoğunluğunca kabul görmeli ve kimse tarafından inkâr edilmemelidir.⁴⁰ 2. Örf, nas tarafından geçersiz kılınmış olmamalıdır.⁴¹ 3. Örf, nassa aykırı olmamalıdır.⁴² 4. Örf, nassın bulunmadığı konuda gerçekleşmelidir;⁴³ zira nassın bulunduğu konuda örfle itibar edilmez.⁴⁴ Bu dört şartı taşıyan örf hüccettir⁴⁵ ve bu şartları taşıyan örfle uymak gerekir⁴⁶; terki câiz değildir.⁴⁷ Ancak hakkında örf bulunan bir konuda taraflar, sözlü veya yazılı beyanla örfle aykırı davranacaklarına dair anlaşma yaparlarsa, bu durumda örfle itibar edilmez.⁴⁸ Mesela, taraflar arasında aksine bir anlaşma bulunmadıkça yapılan bir hukuki işlemde cinsi zikredilmese bile tedavüldeki para ile işlem yapılmış kabul edilir. Ancak taraflar, tedavülde bulunanın dışında bir para üzerinde anlaşma yaparlarsa, örfle değil, tarafların anlaşmalarına itibar edilir.⁴⁹

³⁹ Zekiyyüddin Şa'ban, *Usulü'l-fikhî'l-İslâmî*, (Beyrut: Metâbi'u Dâri'l-Kütüb, 2. Basım, 1971), 193.

⁴⁰ Serahsî, *Mebûsût*, 12/28, 11/159.

⁴¹ Serahsî, *Mebûsût*, 11/159, 16/38.

⁴² Serahsî, *Mebûsût*, 10/146

⁴³ Serahsî, *Mebûsût*, 10/146.

⁴⁴ Serahsî, *Mebûsût*, 13/81.

⁴⁵ Serahsî, *Mebûsût*, 12/28.

⁴⁶ Serahsî, *Mebûsût*, 12/45.

⁴⁷ Serahsî, *Temhîd*, 1/309.

⁴⁸ Serahsî, *Temhîd*, 1/44. Mecelle'nin "Tasrîh mukâbelesinde delâlete i'tibâr yoktur" şeklindeki 13. maddesinde de tarafların açık ifadeleri karşısında örfle itibar edilmeyeceği açıklanmaktadır.

⁴⁹ Serahsî, *Temhîd*, 1/44; *Mebûsût*, 14/18.

Ayrıca Serahsî'nin bir müctehidde (müftüde) aranan şartların arasında örfü bilmeyi zorunlu görmesi⁵⁰, onun örfe verdiği değeri göstermesi açısından önemlidir.

1.3. İstihsan

1.1.4. İstihsanın Kelime ve Terim Anlamı

İstihsan kelime olarak “güzel olmak, iyi olmak” gibi anlamlara gelen Arapça “حسن” kökünden istifâl babında mastardır. Sözlük olarak “bir şeyi güzel görmek, iyi kabul etmek” anlamlarına gelmektedir.⁵¹ İslam hukuk terimi olarak ise kıyasla sabit olan hükmün özel bir sebebe dayanarak terk edilmesi ve insanlara daha faydalı olan diğer bir hükmün tercih edilmesini ifade etmektedir.⁵² İslam hukukçuları istihsanı şer'î bir delil olarak kabul edip etmemek noktasında farklı görüşler ileri sürmektedirler. İstihsan metodunu sıkça kullanan Hanefilere bununla ilgili yöneltilen eleştiriler, kelimeye yüklenen *keyfilik ve delilsizlik* algısına dayanmaktadır.⁵³

1.1.5. Fukahânın İstihsana Yaklaşımı

Hanefiler istihsanı farklı şekillerde tanımlamışlardır. En yaygın kullanılan tanımlardan biri Kerhî'nin (ö. 340/951) tanımıdır. O, istihsanı “müctehidin daha kuvvetli gördüğü bir husustan (delilden) dolayı, bir mesele hakkında benzerlerin hükmünden başka bir hükme başvurusu”⁵⁴ şeklinde tanımlamıştır.

Hanefiler, istihsanı fikhî meseleye çözüm arama sürecinde güçlü bir gerekçeye dayanarak tesiri zayıf olan zahir kıyası terk edip gizli fakat tesiri güçlü kıyasa yönelmeyi ifade etmek için kullanmışlardır. Bu açıdan istihsanla verilen hüküm bir asla dayanması bakımından bir tür kıyastır. İstihsanı mesalih-i mürseleden ayıran önemli özelliklerden biri budur. Zira mesalih-i mürsele metodunda verilen hüküm özel bir asla değil, nassların genel maksatlarına dayanır. İstihsana yönelmeyi gerektiren gerekçe ise çoğunlukla örf, maslahat, zaruret, kolaylığı sağlama ve zorluğu giderme, ihtiyatla amel veya nassların genel amaçları ve hukukun genel prensipleri gibi fakihin bakış açısına göre farklılık gösterebilen sebeplerdir.⁵⁵ Onlar istihsanın gerekçesini; nass, icmâ, hafi kıyas ve zaruret şeklinde dört sebebe indirgemişlerdir.

Usulî kıyas ile maslahat arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Kıyasın bu türü, hakkında hüküm bulunan meselede illet olabilecek vasfın belirlenip bulunduğu

⁵⁰ Serahsî, *Mebûsât*, 16/62.

⁵¹ Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ*, 5/2099; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/114-115; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 77; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 1189.

⁵² Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/147; Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fikhî*, 89; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 19; Bilmen, *İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, 113; Ali Bardakoğlu, “İstihsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/339; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 265.

⁵³ Bardakoğlu, “İstihsan”, 340.

⁵⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (Kuveyt: Vüzâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye İdâretü'l-Âmme li'l-İftâ ve'l-Buhûsi's-Şer'iyye, 1994), 4/234. Ayrıca bkz. Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 2/296.

⁵⁵ Bardakoğlu, “İstihsan”, 23/341-342.

yerlere söz konusu hükmü taşımaktır. Bu vasfın da münasip ve müessir niteliklerini taşıması gerekir. Dolayısıyla bir vasfın illet olabilmesi, en azından muteber maslahata münasip olmasına bağlıdır.⁵⁶

Haneffî âlimler, fikhî konuları incelerken kolaylaştırma ve müşterek menfaatler gibi ilkeleri kullanmışlar, fikhî çözümleri sadece kıyasa bağlı kalmakla sınırlı görmeyerek gerektiğinde daha uygun ve adil bir sonuca ulaşmak için istihsana başvurmuşlardır.⁵⁷

1.1.6. Serahsî'nin İstihsana Yaklaşımı

Serahsî *Temhîd* adlı eserinde, istihsanı bir delil olarak kabul etmiştir. *Mebûsût*'ta ise istihsanı birden fazla yöntemi bünyesinde barındıran bir metot olarak tanıtmış ve istihsan hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Serahsî usuli bir metot olarak istihsanın dört kısımdan oluştuğunu ifade etmiştir. Bunlar: 1. Kıyası bırakıp insanlar için en uygun olanı almak, 2. Fert ve toplumun müptela olduğu şeylerle ilgili hükümlerde kolaylık istemek, 3. Sıkıntı vereni terk edip genişliğe göre hareket etmek ve kolaylık talep etmek, 4. Müsamaha ve ruhsat esasına göre hareket etmektir. Ona göre bütün bu tanımların özeti, kolaylık için zorluğu terk etmekten ibarettir.⁵⁸

Sonuç olarak, hükmün tespit edilmesi için gerekli durumlarda maslahata riayetin öncelendiğini dile getirmek, yanlış kabul edilmeyecektir.

2. Maslahat-Örf-İstihsan İlişkisi

İslam, fert ve toplumun dünyevi ve uhrevi maslahatlarını gerçekleştirmeyi amaçlar. Bu çerçevede insan-Allah, insan-evren, insan-toplum, insan-insan ve nihayet insanın kendi nefsi ile ilişkilerinde uymak zorunda olduğu çeşitli bildirimlerde bulunur. Kişi bunlara uyduğunda dünyada ve ahirette kazançlı çıkar.

Kişi, dinin emir ve yasaklarına uygun davrandığında kendi menfaatini gözetmiş; karşı geldiğinde ise menfaatine aykırı, zarar göreceği söz ve fiillerde bulunmuş olur. Zira *"İnkâr eden kimsenin inkârcılığı, kendi aleyhine sonuç verecektir. Dünya ve âhireti için salih amelde bulunanlar da kendileri için hazırlık yapmış olmaktadır"* (Rûm, 30/44) mealindeki ayet-i kerimede ifade edildiği üzere kişinin şer'atın buyruklarını yerine getirmesi, Şâri'in değil bizzat kişinin kendi yararınadır.⁵⁹ Dolayısıyla vahyin muhtevasına uygun davranış sergileyen kişiler, kendi yararlarını gözetirler; aykırı davrananlar da kendi zararlarını hazırlamış olurlar.

Nassların doğrudan ve açıkça düzenlediği alanların sınırlı, hayatın olaylarının ise sınırsız olduğu göz önüne alındığında, hakkında nas bulunmayan hususlarda, nassların genel amaçlarından hareketle, dinin hükmünün belirlenmeye çalışılması gerekmektedir. Bunun yolu, ictihadı etkin şekilde kullanmaktan geçmektedir ve Hz.

⁵⁶ Şa'ban, *Usûlü'l-fikhî'l-İslâmî*, 152-154.

⁵⁷ Ali Bardakoğlu, "Tabii Hukuk Düşüncesi Açısından İslâm Hukukçularının İstihsân ve İstislah Görüşü", *EÜİF Dergisi*, 3 (1986), 128-129; Bardakoğlu, "İstihsan", 23/342.

⁵⁸ Serahsî, *Mebûsût*, 10/145.

⁵⁹ Serahsî, *Temhîd*, 1/77.

Peygamber'in vefatını müteakiben Müslümanlar bunu gerçekleştirmişlerdir. Önceleri çeşitli metotları içerecek şekilde kullandıkları ictihadı zamanla geliştirmişler ve başta kıyas olmak üzere istihsan, istislâh gibi isimlerle hususi metotlar halinde kullanmaya başlamışlardır.

İlk bölümde kavramsal çerçeve aktarıldıktan sonra "Maslahat-Örf-İstihsan İlişkisi" başlıklı çalışmanın bu ikinci bölümünde ise Serahsî'nin eserlerinde karşılaşılan maslahat, örf ve istihsanın kavramsal ilişkileri incelenmeye çalışılacaktır.

2.1. Örf-Maslahat İlişkisi

İslam hukukçularının muâmelât⁶⁰ ve yeminler⁶¹ konularının hükümlerini belirleme sürecinde örfün belirgin bir etkisinin bulunduğu kolaylıkla görülür. Mesela lafızlar belirli olsa da bunlarla yemin kastedilip edilmediğinde ya da bir ifadenin yemin sayılıp sayılmamasında yemin yapılan yerin örfü belirleyicidir. Örfte yemin olarak kullanılmayan lafızlarla yapılan yemin muteber değildir. Allah'ın kudreti, kibriyâsı ve azameti ile yemin etmek insanlar arasında örf durumunu almıştır. Allah'ın rahmeti ve gazabı ile yemin etmek ise örf durumuna gelmemiştir.⁶² Yine eşine yaklaşmama niyetiyle Kur'an üzerine yemin eden kişi îlâ yapmış sayılmaz. Çünkü insanlar Kur'an üzerine yemin etmeyi örf haline getirmemişlerdir.⁶³ Aynı şekilde et yemeyeceğine yemin eden kimsenin balık yemesi halinde yeminini bozmuş sayılmasında; balık satıcısına kasap denilip denilmemesinde yöre örfü belirleyicidir.⁶⁴ Niyetine bakılmaksızın bir evde oturmayacağına yemin eden kimsenin çadıra oturması halinde yeminini bozmuş sayılıp sayılmayacağına yemin edenin kim olduğuna bakılır. Şayet bedevi ise onların örfünde çadıra ev dendiği için yeminini bozduğuna, şehirli ise onların örfünde çadıra ev denmediği için yeminini bozmadığına hüküm verilir.

Serahsî bu görüşü "Bizim bir arkadaşımız, bir bedene⁶⁵ adadı, sığır kesse yeterli olur mu?" şeklindeki soruya karşılık İbn Mes'ud "Arkadaşınız kimlendendir?" diye sormuş, "Benû Riyâh'tan" cevabı verilince "Benû Riyâh ne zaman sığıra bedene dedi? Arkadaşınız yanılmış, deve kesmesi gerekir" cevabını vermiştir şeklindeki rivayet ile

⁶⁰ Bazı örnekler için bkz. Serahsî, *Mabsût*, 13/80, 99, 106; Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şeri'a*, (Mısır: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 2/499; Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf İmamul-Harameyn el-Cüveynî, *Nihâyetu'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 5/292, 11/382, 11/393, 13/382.

⁶¹ Bazı örnekler için bkz. Serahsî, *Temhîd*, 1/367; *Mabsût*, 8/126 vd; Alâeddin Ebû Bekir b. Mes'ud el-Kâsânî, *Bedâiu's-senâi' fî tertîbi's-şerâi'*, I-V, (Beyrut: y.y., 1982), 2/236, 3/6, 38; İbn 'Âbidîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 5/484; *Neşru'l-arf*, 2/132 vd.; Cüveynî, *Nihâyetu'l-matlab*, 18/295, 333, 370, 373, 389; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah İbn Kudâme, *el-Muğnî*, (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968), 7/450, 472, 550, 9/612; Şâtübî, *Muvâfakât*, 2/499.

⁶² Serahsî, *Mabsût*, 8/133.

⁶³ Serahsî, *Mabsût*, 7/24, 101, 127; 8/135, 137, 176.

⁶⁴ Serahsî, *Mabsût*, 8/176; İbn 'Âbidîn, *Neşru'l-arf*, 2/132.

⁶⁵ Bedene, deve ve sığır cinsinden hayvanları ifade için kullanılan bir terim.

desteklemektedir. Dolayısıyla Serahsî'nin söz mutlak olarak söylendiğinde konuşanın örfü ile kayıtlı olacak şekilde anlaşılmasını kabul ettiği ortaya çıkmaktadır.⁶⁶

Nasslarda hükmü açık bir şekilde belirlenmeyen meselelerde kıyasla varılan hükmün uygulanması, bazen zorluk ve zararlara yol açabilmektedir. Örf niteliğine sahip sosyal davranış kalıplarına uygun hareket etmek Serahsî'ye göre vaciptir.⁶⁷ Zira örf, insanları zor durumdan kurtaran ve kendilerine kolaylık sağlayan bir vesile konumundadır. Ancak nasslara aykırılık taşımayan örfeye uygun davranış insana kolaylık sağlamakta, buna aykırı davranış ise zorluk vermektedir.⁶⁸ Bunu önlemek için söz konusu hüküm terk edilmeli, hükme ulaşmak için kabul edilen diğer delil ve yöntemler işletilerek örf dikkate alınmalıdır. Örfeye uygun hareket edildiğinde ise birçok açıdan maslahat gözetilmiş olacaktır. Din kolaylığın tercihini istediğine göre örfeye uygun davranarak insanları muhtemel zorluklardan kurtaracak şekilde hüküm ve fetva vermek gerekmektedir.⁶⁹ Serahsî bu hususu şöyle ifade etmiştir: "Örf ile sabit olan, şer'î delille sabit olmuş gibidir. Çünkü insanları açık bir âdetten koparmak veya o âdeti terke zorlamak kendilerine sıkıntı vermektedir."⁷⁰

Maslahatın fayda ve zarar anlamlarını içermesi, aynı şekilde örfeye riayetin kolaylık, aksi davranışın zorluk doğurması örf ile maslahatın arasındaki ilişkiyi göstermektedir.⁷¹ İnsanların durumunun gözetilmesine yaptığı vurgu, diğer Hanefî fukahâda olduğu gibi Serahsî'nin anlayışında da *örf-maslahat* ilişkisine işaret etmektedir.⁷²

Serahsî, toplumdaki muamelelerin örfeye dönüştüğünde birçok fikhî hükme kaynaklık edeceğine şu örneği getirmektedir. Velayet altında bulunan yetimin kendisine yapılan hibeyi kabzetmesi, kıyasa aykırıdır. Ancak toplum içerisinde küçüklere hibe vermek, kısıtlı kimse açısından salt yarar içeren bir işlem olduğu ve toplumda itiraz görmeyen yaygın bir uygulama ve örf haline geldiği için istihsanen geçerli sayılmıştır.⁷³ Böylece örf ve maslahat arasındaki ilişki gözetilerek bu uygulama ile küçüklerin maslahatları korunmaktadır.⁷⁴ Görüldüğü üzere her ne kadar Hanefî usulünde maslahat ilkesiyle doğrudan hüküm verilmesi ilkten benimsenen bir durum değilse bile insanların yararlarını koruyan uygulamaların örf haline gelmesiyle, genel kural (kıyas) hükmünden ayrılıp istihsan yoluyla örfeye itibar edilerek maslahat gözetilmiş olmaktadır.

Serahsî, olası birtakım zorlukların ortadan kaldırılmasının hukuki bir gereklilik olduğunu kabul etmektedir. Serahsî'nin bu noktada örfü istihsan açısından

⁶⁶ Serahsî, *Mebûsût*, 8/167.

⁶⁷ Serahsî, *Mebûsût*, 2/42.

⁶⁸ Serahsî, *Mebûsût*, 11/159.

⁶⁹ Serahsî, *Mebûsût*, 11/159.

⁷⁰ Serahsî, *Mebûsût*, 13/14.

⁷¹ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 108.

⁷² Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 184.

⁷³ Serahsî, *Mebûsût*, 12/63.

⁷⁴ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 187.

değerlendirilebilecek bir ilke olarak görmesi, onun örf-istihsan-maslahat kavramlarına yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁷⁵

Hanefilerin özel örf itibar noktasında lehte ve aleyhte görüşler ortaya koyduklarına yukarıda değinilmiştir. Mesela istisnâ' akdine konu olan şey, o yörenin tüccarları arasında cari olan örf ile belirlenir.⁷⁶ Özel örf dair Serahsî'nin zikrettiği örneklerden bazıları şunlardır: Kufe'de bir kimse kabir kazdırmak üzere bir işçi ile anlaşsa, hangi mezarlık olduğu belirtilmediğinde taraflar arasında çekişmeye yol açacak bir bilinmezlik bulunduğu için kıyasa göre bu sözleşme geçersizdir. Ancak bu bölge sakinlerinin gömüldüğü bir yerde kabir kazılırsa istihsanen sözleşme geçerli sayılır; işçi ücrete hak kazanır. Çünkü örf bu şekilde gerçekleşmektedir. Serahsî'nin yaşadığı muhitte ise bu örf geçerli değildir. Dolayısıyla belirli bir yer tespit edilir de tutulan kimse belirlenenden başka bir yeri kazarsa, ücrete hak kazanamaz. Aynı şekilde ölünün yakınları kabrin içinde lahit mi yarma mı yapılacağını belirtmeseler, o yöredeki örf esas alınır. Kufe'de böyle bir anlaşma gerçekleşirse lahit yapılması gerekir. Ancak çoğunlukla yarma usulünün cari olduğu bölgelerde ise kazma işini yapan işçi kabri de buna göre kazar. Zira mutlak olarak yapılan akitle, örf'e uygun olan hak edilir. Örf'e uygun olan ise çoğunlukla halkın kabul ederek yaptığı ve sonucunda olası anlaşmazlıkları bertaraf eden şeydir.⁷⁷

2.2. Örf-İstihsan İlişkisi

Erken dönem Hanefî usul eserlerinde istihsana yönelmenin gerekçesi olarak örften söz edildiğine yukarıda değinilmiştir. Söz gelimi henüz elde olmayan bir şeyin satışını yasaklayan genel kural⁷⁸, akdin gerektirdiği bir şart olmadıkça alacağı teminat olarak rehin şartı gibi ileri sürülecek herhangi bir şartın geçersizliği yönünde olmakla birlikte, müşterinin örf'e dayanarak meyvenin olgunlaşmasına kadar dalında kalmasını şart koşması, toplumda buna ihtiyaç bulunduğu için istihsan yoluyla câiz görülmüştür. Böylece toplumsal ihtiyaçlar, örf vasıtasıyla varlığını müctehide hissettirmiş ve doktrinde kendine yer bulmuştur.⁷⁹

Hanefiler, ictihadi faaliyetlerinde örf'e en fazla değer veren mezhep olmalarına rağmen, ilk dönem Hanefî usul eserlerinde örf, âdet ve teamüllere dayalı istihsan uygulamaları dışında örf ve âdetten müstakil olarak bahsedilmemiştir. Sonraki dönem fûru eserlerinde örfle ilgili pek çok konu bulunurken usûl eserlerinde edille-i şer'iyeye bahislerinde müstakil bir başlık olarak örf'e rastlanmamaktadır. Sistemli bir

⁷⁵ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 185-186, 275.

⁷⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 15/90.

⁷⁷ Serahsî, *Mebûsât*, 16/48-49.

⁷⁸ Hz. Peygamber: "Yanında bulunmayan bir şeyi satma" buyurmuştur. [Buhârî, "Büyû", 73; Ebû Dâvûd, Büyû, 70; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I-VII, (Riyad: y.y., 1409), 4/311]. Bu konudaki rivayetlerin değerlendirilmesi için bkz. Hamed Fahri Azzâm, "Bir Akidde Akidlerin Birleşmesinin Hükmü -Çağdaş Uygulamalara Temel Bir Yaklaşım-", çev. Ahmet İnanır, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 303.

⁷⁹ Bardakoğlu, "İstihsan", 23/343.

şekilde örfü inceleyen ilk isim *Neşru'l-'arf fi binâ'i ba'zi'l-ahkâm ale'l-'urf* adlı risâlesi ile İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) olmuştur.⁸⁰ Dönmez'in tespitlerine göre nasslarda ve sahabe icmâ'ında müstakil bir hukuk kaynağı olduğuna dair bir delil bulunmadığı ve mezhep imamlarının usullerini tespitinde müstakil bir kaynak sayılmadığı için örf, hukuki meselelerin çözümünde hükme yön verici bir amil olarak karşımıza çıkmamaktadır.⁸¹ Bu açıdan örf ve âdetin; rey, hacet, zaruret ve maslahat gibi üst kavramlar ve makasid düşüncesiyle bağını istihsan ve istislâh metotlarıyla yerine getirdiği;⁸² tek bir metot çerçevesinde değil geniş bir yelpazede hüküm verme sürecinde etkin bir rol oynadığı söylenebilir. Bu tür uygulamaların hukuki faaliyetlere yön verici bir amil vasfı kazanabilmesi için nasslarla çelişmemesi, bir kötülüğe yol açmaması ve insanlar arasındaki muamelelerin tamamında veya çoğunda teamül haline gelmiş olması gerekmektedir. Bu özelliği taşımayan örf, fakihe yön veren bir amil olarak kabul edilmez. Nitekim "Âdet ancak muttarid yahut galib oldukta muteber olur", "İtibar galib-i şayia olup nadire değildir" şeklindeki Mecelle'nin kırık birinci ve kırık ikinci maddeleri bunu anlatmaktadır.

Doktrinde örf sebebiyle kıyastan ayrılmanın pek çok örneği vardır. Mesela Ebu Hanife'nin esas aldığı genel kurala göre vakfın süresiz olarak kurulması gerektiği için menkul eşyanın vakfı caiz görülmemiştir. Ancak Ebu Yusuf sahabelen gelen nakillere dayanarak at ve savaş aletlerinin vakfedilmesini istihsanen caiz saymıştır. İmam Muhammed (v. 189/805) ise örf ve teamül haline gelmesi halinde deve, balta, ip, testere, kürek, kazan, elbise, cenaze malzemeleri, Mushaf ve benzerlerinin istihsan yoluyla vakfının caiz olması yönünde görüş ortaya koymuş; sonraki Hanefilerin çoğunluğu da bu görüşe göre fetva vermiştir.⁸³ Yine Hz. Peygamber, değirmencinin ücretini, öğüttüğü un cinsinden almasını diğer bir ifadeyle işçiyle, işi cinsinden elde edilen şeyin bir kısmı karşılığında hizmet sözleşmesi yapılmasını *kafzû't-tahhân* hadisiyle⁸⁴ yasaklamıştır. Çünkü işçi ücretinin iş akdi yapılırken açıkça belirlenmesi gerekmektedir; elde edilecek ürün ve kârdan hisse almak şeklinde ücret belirlemek ise câiz değildir.⁸⁵ Ancak Belhli Hanefiler, beldelerinde örf haline geldiği için işçinin dokuyacağı kumaşın bir kısmını ücret olarak almasını, çobanın yıl içinde doğacak kuzuların bir kısmı karşılığında iş akdi yapmasını caiz görmüşlerdir. Oysa bu tür uygulamalar *kafzû't-tahhân* hadisine yani kıyasa aykırıdır. Yöre halkının bunu teamül haline getirdiği ve örfle ilgili diğer koşullar bulunduğu için istihsan yoluyla bu uygulamalar caiz görülmüştür. Bu durum, mezhep içinde özel örf sebebiyle kıyasın

⁸⁰ Dönmez, "Örf", 34/88.

⁸¹ Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı*, 235.

⁸² Dönmez, "Örf", 34/90.

⁸³ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 4/363-365.

⁸⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi b. Mes'ud b. en-Nu'mân b. Dînâr el-Bağdâdî ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vdğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 3/468; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüsyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 5/554. *Kafzû't-tahhân*, değirmen sahibiyle buğdayı öğütmesi ve ücretini de o buğdaydan ya da öğüttüğü undan kafiz olarak alması karşılığında yapılan anlaşmayı ifade etmektedir.

⁸⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, 6/58-59; Bardakoğlu, "İstihsan", 23/343.

terki ya da hadisin tahsisi tartışmasını doğurmuştur.⁸⁶ Serahsî ise *kafzû't-tahhân* hadisinden anlaşılan yasağın benzer diğer akitler için de geçerli olacağını belirtmektedir.⁸⁷ Zira nassla sabit olan aslın hükmü benzerlik dolayısıyla kıyasen fer'ê geçmektedir. Ancak Serahsî, müteahhir fukahânın kendi beldelerindeki teamülü dikkate alarak kıyası terk ettiklerini ve istihsanen *kafzû't-tahhân* ve benzeri uygulamaları caiz gördüklerini aktarmaktadır.⁸⁸ Dolayısıyla Serahsî'ye göre bu ve benzeri uygulamaların geçerli olabilmesi için söz konusu uygulamanın teamül haline gelmesini şarttır. Aksi takdirde kıyas hükmü olan haramlık geçerli olmaya devam edecektir.

İnsanları zorluktan kurtarmak ve yapmaya alıştıkları hâl üzerine bırakmak, onların yararınadır ki böylece insanların maslahatları gözetilmiş olmaktadır.⁸⁹ Esasen bütün bunlarla örf ile maslahat kavramları arasında sıkı bir bağın bulunduğu ortaya konmuş olmaktadır.

İlk Hanefî usul eseri müelliflerinden Cessâs (v. 370/981), *amelü'n-nâs/insanların teamülü*⁹⁰ tabiriyle kıyas hükmünü terk etmede örfü istihsan sebepleri arasında zikreder. Ancak o, örfü başlı başına bir istihsan sebebi olarak değil, insanların amelinin icmâ haline gelirse icmâ sebebiyle istihsan çerçevesinde buna yer verir. Hz. Peygamber'in icâre/hizmet akitlerinde işçi ücretinin belirlenmesi görevini sözleşmeyi yapana yüklemesinden⁹¹ dolayı olarak akit esnasında ücretin belirlenmiş olması da anlaşılır. Bu, kıyas hükmüdür. Ancak insanlar, bu kıyas hükmü dışında bir durumu amel haline getirmiş ve bu hususta (sükûtî) icmâ gerçekleşmişse istihsan yapılarak örfe itibar edilmiş olur.⁹² Buna göre bir kişinin yolculuk için tekneye bindiğinde gideceği mesafeyi ve ücretini belirlemeksizin bu hizmeti alması; miktarı veya karşılığında ödenecek bedeli belirlenmeden sebzenin satılması; kasabın doğradığı etleri tartmadan satması gibi durumlarda alınan hizmet/malların miktarı veya bedeli önceden belirlenmediği için kıyasa göre bu satışlar caiz değildir. Ancak bu ve benzeri konularda insanların teamülü olduğu için fukahâ bunları câiz olarak değerlendirmiştir.⁹³ Serahsî'nin de konuya bakışı mezhebin genel duruşuna benzemektedir. Şayet insanların kıyasa aykırı teamülü yaygınlaşmış ise genel kural (kıyas) terk edilir ve örfe dayanan istihsan hükmü tercih edilir.⁹⁴

Bir nassa dayandığı bilinmeyen icmâ ile örf arasında kesin bir ayırım yapmak her zaman mümkün değildir. Fürû eserlerinde istihsan sebepleri arasında örften söz edilmekle birlikte örf sebebiyle istihsan ayrı bir tür olarak zikredilmez. Bu tür

⁸⁶ İbn 'Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 6/58-59; Bardakoğlu, "İstihsan", 23/344.

⁸⁷ Serahsî, *Mebûsût*, 15/89.

⁸⁸ Serahsî, *Mebûsût*, 15/85-86, 22/35.

⁸⁹ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 186.

⁹⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/248-249.

⁹¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/366.

⁹² Cessâs, *el-Fusûl*, 4/247-249.

⁹³ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/249.

⁹⁴ Serahsî, *Mebûsût*, 4/133, 12/138, 20/75, 30/135; *Temhîd*, 2/203.

istihsan, genellikle icmâ sebebiyle istihsan çerçevesinde değerlendirilir.⁹⁵ Ancak bu çerçevede zikredilen örneklerin sarîh icmâ'a değil, sükûtî icmâ'a tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü bu tür icmâ örnekleri, müctehidlerden yalnız bir kısmı tarafından sarahaten görüş belirtilip diğerlerinin buna muhalefet etmemesi şeklinde gerçekleşen uygulamalardan oluşmaktadır.⁹⁶ Ancak istihsan sebebi sayılan icmâ'ın usulde bahsedilen deliller hiyerarşisinde Kitap ve sünnetten sonra gelen delilden farklı olduğuna dikkat edilmelidir. Zira buradaki icmâ, müctehid vasfı aranmaksızın akıl ve ruh sağlığı yerinde olan insanların bir konuda fikir birliği içerisinde bulunmaları⁹⁷ veya makul bir davranış biçiminde ittifak etmeleridir.⁹⁸ Esasen bu tür uygulamaların öncelikle halk arasında ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Şöyle ki, insanlar arasında bir uygulamanın herhangi bir itiraz bulunmaksızın yaygınlaşmış teamül veya örf haline gelmesi halinde, kıyas hükmü terk edilerek istihsan yolu tercih edilmektedir.

İslam ticaret hukukundaki yerleşik kural anlamında kıyasa göre *istisnâ'* akdinin konusunu oluşturan iş, akdin yapıldığı sırada ma'dûm olduğu⁹⁹ için bu sözleşmenin geçersiz sayılması gerekir. Hanefîler, Hz. Peygamber döneminden itibaren insanlar arasında herhangi bir itiraz bulunmayıp onunla muamele etme hususunda meydana gelen (sükûtî) icmâ'dan dolayı bu uygulamayı kıyasa aykırı olmakla birlikte istihsan yoluyla caiz saymışlardır. Bu muamelede, insanlar arasındaki teamül ya da örf, icmâ'ın gerçekleşmesine temel teşkil etmiş ve istisnâ'a cevaz vermeyen kıyasî hüküm terk edilip asr-ı saadetten itibaren oluşmuş icmâ sebebiyle istihsan yoluyla cevazı yönündeki hüküm tercih edilmiştir.¹⁰⁰ Serahsî, *Mebûsât*'ta konu hakkında şunları ifade etmektedir:

“Biz, insanların bu konudaki teamüllerinden dolayı kıyası terk ettik. Çünkü insanlar, Hz. Peygamber zamanından günümüze kadar karşı çıkan hiçbir kimse bulunmaksızın bunu teamül halinde yapagelmışlerdir. İnsanların hiçbir itiraza maruz kalmamış teamülü, önemli bir asıldır. Nitekim Hz. Peygamber “Müslümanların güzel gördükleri Allah katında da güzeldir”¹⁰¹ ve “Ümmetim dalalet üzerinde birleşmez”¹⁰² buyurmuştur.”¹⁰³

⁹⁵ Bardakoğlu, “İstihsan”, 23/344.

⁹⁶ Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 192.

⁹⁷ Es'adî, Muhammed Ubeydullah, *el-Mûcezz fî usûli'l-fıkh*, (Kahire: Daru's-Selam, 1990), 241.

⁹⁸ Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan*, 193-194.

⁹⁹ Buhârî, “Büyû”, 73; Ebû Dâvûd, Büyû, 70; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/311.

¹⁰⁰ Muhammed b. Hasan Şeybânî, *el-Asl*, (Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, ts.), 2/203; Serahsî, *Temhîd*, 2/203.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vdğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 1/ 379.

¹⁰² İbn Mace, *Fiten*, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/ 396.

¹⁰³ Serahsî, *el-Mebûsât*, 12/138.

Kıyasla tespit edilen hükmün dışına çıkılmasında da örfün önemli bir yeri vardır. Meselâ “Malım fakirlere zekât olsun” şeklinde beyanda bulunan kimsenin sözü, kıyasa göre bütün malın tasadduk edilmesini gerektirmektedir. Ancak *malın* terim ve örfteki anlamından hareketle istihsan yapılarak sadece zekât malının tasadduk edileceğine hükmedilmiştir. Burada fakîhi kıyası bırakıp istihsana yönelten etken, kelimenin örfi kullanımından ziyade kıyas hükmünün beyanda bulunan şahsa ve çevresine yol açacağı olumsuz sonuçtan kurtarma fikridir. Hâlbuki “Malımın üçte birini vasiyet ettim” şeklinde beyanda bulunan kimsenin durumunda bu tür bir sakınca bulunmadığı için burada geçen *malın* bütün malı kapsayacağı görüşü kabul edilmiştir.¹⁰⁴

2.3. İstihsan-Maslahat İlişkisi

Kıyası bırakıp istihsana yönelmenin sebeplerinden biri zarurettir. *Zaruret*, kişiyi dinî yasakları ihlâl etmekle karşı karşıya bırakan ve sadece bu şekilde savuşturulabilen ciddi özür / mazeret halini ifade eder.¹⁰⁵ Zarûretler haram olan şeyleri mübah kılar. *İhtiyaç* ise zaruret seviyesine ulaşmamakla birlikte karşılanmaması halinde insanların yaşamlarında düzen ve istikrarı bozan gereksinimlerdir.¹⁰⁶ Usul eserlerinin ehliyet bölümlerinde ikrah konusu işlenirken zaruret ve ihtiyaç arasında ayrıma gidilse de istihsan, fıkıh ve kavâid-i fikhîyye eserlerinde bu ayrım aynı hassasiyetle korunmamış, bilakis bu kavramlar birlikte kullanılmıştır.¹⁰⁷ İnsanların ihtiyaç duydukları yerde, ihtiyacın karşılanmaması halinde bu durum da zarurete dönüşür. Kıyasın gerektirdiği hükmün insanların ihtiyaçlarını karşılamadığı ve bu durumu gidermenin zarurete dönüştüğü hallerde kıyas bırakılır, istihsana göre hüküm verilir. Çünkü zaruretin bulunduğu yerde zorluk vardır ve eğer kıyasa göre hareket edilirse zorluğu yasaklayan ve kolaylığı emreden nassların hükmü terk edilmiş olur.¹⁰⁸ İnsanların ihtiyaçlarının karşılanmasıyla zarûretin ortadan kalkması¹⁰⁹, zarûretin hâcete bağlı olduğunu gösterir. Hâcet ise insanların maslahatlarıyla bağlantısı ispata ihtiyaç duyulmayacak ölçüde açıktır.¹¹⁰ Kaynaklarda zaruret ve hacetin kaldırılması, zararın giderilmesi ve belvâ (umumül-belvâ) gibi gerekçelerle kıyas hükmünün terk edildiği, istihsan hükmünün tercih edildiği çok sayıda örnek bulunmaktadır.¹¹¹ Mesela, esnaf ve sanatkârlar emin kabul edilir ve ellerindeki mallar kusurları bulunmadıkça tazmin edilebilir sayılmaz. Ancak

¹⁰⁴ Bardakoğlu, “İstihsan”, 23/344.

¹⁰⁵ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 117; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 617; Halit Çalış, “Zaruret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/141-144.

¹⁰⁶ Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/609; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 165.

¹⁰⁷ Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan*, 223.

¹⁰⁸ Serahsî, *Temhîd*, 2/203.

¹⁰⁹ Serahsî, *Temhîd*, 2/254; *Mebûsât*, 2/121; 5/129.

¹¹⁰ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 178.

¹¹¹ Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan*, 217.

toplumun ahlaki yapısında zayıflama meydana gelip mala ihanet artınca halkın malını koruma ihtiyacını karşılamak için o mallar tazmin edilebilir sayılmıştır.¹¹²

Hanefîlerin kıyas hükmünü bırakıp istihsana yönelmelerinin sebepleri arasında maslahat vardır. Ancak erken dönem Hanefî usul eserlerinde doğrudan doğruya maslahat sebebiyle istihsandan söz edilmez. Hanefîlerin istihsan yoluyla tespit ettikleri hükümler incelendiğinde bunlardan bir kısmının maslahata dayandığı görülür. Mesela genel kurala (kıyas) göre icârede taraflardan birinin ölümüyle akit sona erer. Ancak icârenin türlerinden tohum ekip mahsulü belli oranda paylaşma üzerine tarla sahibiyle emek sahibi (müzâri') arasında yapılan ziraat ortaklığı sözleşmesinde (müzâraa) tarla sahibinin öldüğünde müzâriin zararını gidermek ve maslahatını korumak gayesiyle istisnai bir hükme gidilmiş, istihsanen akdin ürün toplanıncaya kadar devam edeceği görüşü kabul edilmiştir.¹¹³

Kaynaklarda geçen necis hale gelen kuyu ve havuzlarla kirli elbiselerin yıkandığı kapların temizliği gibi hususlarda zaruret sebebiyle kıyas hükmünün terkedilmesi zorluğu giderme amacını taşır. Kıyasa göre hüküm verilmiş olsa, kuyu, havuz ve kapların necasetine hüküm edilmesi gerekirdi. Çünkü necaset, bulaştığı yeri de necis hale getirir. İnsanların çoğunluğu tarafından zaruri derecede buna ihtiyaç bulunduğu için burada kıyas hükmü terk edilmiş olmaktadır. Çünkü zorluk, nassla giderilmiştir ve zaruret bulunan yerde zorluk anlamı ortaya çıkar. Bu durumda kıyasa hüküm verilirse, nas terkedilmiş olur.¹¹⁴ Aynı şekilde içine pislik düşen kuyulardaki suyun tamamen tahliyesi mümkün olmayacağından belirli miktarda suyun çıkarılması halinde suyun temiz sayılması, kıyasa aykırı olmakla birlikte, zaruret ve ihtiyaç kaynaklı istihsana dayanır. Serahsî bunu şöyle izah eder:

“Biz kıyası, insanların umumi ihtiyaçlarından kaynaklanan zaruret sebebiyle bıraktık. Çünkü güçlük ve zorluk, nassla kaldırılmıştır. Zaruret bulunan yerde kıyasa amel edildiğinde güçlük illeti gerçekleşmiş olur.”¹¹⁵

Burada zaruret sebebiyle istihsan (*istihsânü'z-zarûre*) tercih edilmiş, bu yolla insanların maslahatları gözetilmiştir. Dolayısıyla zaruret ve ihtiyacın karşılanması için kıyastan ayrılıp istihsana yönelmekle maslahat gerçekleştirilmiş olmaktadır.¹¹⁶ Bu da istihsan yöntemiyle maslahatı gözetme düşüncesi arasında sıkı bir bağ bulunduğunu göstermektedir.

Serahsî, fikhî konuları çözümlerken maslahatın yanında onunla yakın anlamlı kabul edilebilecek menfaat, rıfk ve hayr gibi kavramları kullanmasının yanında zararın def'i gibi kavramları da kullanmaktadır.¹¹⁷ Fakat Serahsî'nin maslahat anlayışı, daha ziyade zarar ve zorluk gibi olumsuzlukların giderilmesi çerçevesinde

¹¹² Kâsânî, *Bedâiu's-senâi'*, 4/210.

¹¹³ Serahsî, *Mebûât*, 23/45.

¹¹⁴ Şeybânî, *el-Asl*, 2/203.

¹¹⁵ Serahsî, *Temhîd*, 2/203.

¹¹⁶ Bardakoğlu, “İstihsan”, 23/344.

¹¹⁷ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 277.

şekillenmektedir.¹¹⁸ Bununla birlikte Serahsî'nin kitaplarında zararın def'i kavramını maslahatla ilişkilendirirken *zorluk giderilir*¹¹⁹, *zarar giderilir*¹²⁰ ve *zaruretler yasakları mübah kılar*¹²¹ gibi genel ilkeleri kullandığı görülmektedir.¹²² Yine Serahsî, *Mebûsât*'ta *zararın giderilmesi için* anlamına gelen (: دفعا للضرر) ifadesini 29 kez kullanırken *fayda verir* anlamına gelen (: ينفعه) ifadesini ise 28 kez kullanmaktadır. Bu da onun maslahat düşüncesinde mefsedetın def'inin az da olsa menfaatin celbinin önünde olduğunu ortaya koymasına bakımından önemlidir.

Serahsî'nin usul anlayışında bir yöntem olarak istihsanın hem maslahattan hem de sedd-i zerîadan daha genel bir anlama sahip olduğu ya da aralarında en azından benzerliklerin bulunduğu söylenebilir.¹²³ Ancak bundan hareketle istislâh ve istihsanın benzer özellikler taşıyan iki metot oldukları sonucuna varılmamalıdır. Mesela istihsandaki genel veya özel bir yararın gözetilmesi için kıyasa aykırı hüküm vermek esas iken istislâhta herhangi bir kıyasa muhalefet şartı aranmamakta, hatta kıyas için aranan şer'î hükmün kendisinden iktibas edileceği bir asıl bulunmaksızın doğrudan nasların ruhundan hareketle bir hüküm verme vardır. Kısacası tercih edilmeyi gerektirecek bir yararın bulunması, istislâhla hüküm vermek için yeterlidir.¹²⁴ İstihsandaki ise bir istisna mantığı hâkimdir ve istihsanla verilen hüküm mutlaka bir asla dayanmaktadır.

Hanefilerin istihsan metodunun Mâlikîlerin *maslahat-ı mürsele* metoduna benzemekten ziyade en geniş anlamıyla insan yararını ifade eden *maslahata riayet* prensibi ile benzerlik taşıdığı görülür. Başka bir deyişle nassa dayalı istihsan için uygun olan her örnek aynı zamanda istislâh için de uygun olabilirken, bu durumun aksinin ise doğru olmayacağı ifade edilebilir.¹²⁵ Sonuç olarak; istislâh, istihsan ile ilişkilidir ve faydanın elde edilmesi ya da daha dar bir çerçevede beşerin menfaatine göre hareket edilmesi gibi mahdut ve açık bir ilkedir.¹²⁶ Bundan dolayı Zerkâ, bir metot olarak istihsanı kullananların dolaylı da olsa istislâhı kullanmış olacaklarını

¹¹⁸ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 66.

¹¹⁹ Serahsî, *Temhîd*, 1/105, 351, 358; 2/141, 203; *Mebûsât*, 15/160; 16/55, 92; 23/9, 65; 24/178; 26/28.

¹²⁰ Serahsî, *Temhîd*, 2/51; *Mebûsât*, 2/210; 10/65; 14/91, 93, 118; 15/11, 160; 19/107, 165; 22/72; 23/47, 57; 27/10; 28/23; 30/130, 140. Serahsî'nin dile getirdiği bu ilke Mecelle'de: "Zarar izâle olunur" şeklinde 20. hukuk kuralı olarak kendisine yer bulmuştur.

¹²¹ Serahsî, *Mebûsât*, 10/154. Bu ilke Mecelle'de kendisine 21. maddede şu ifadelerle yer bulmuştur: "Zaruretler, memnu olan şeyleri mübah kılar."

¹²² Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 67.

¹²³ Azamatov, *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat*, 277.

¹²⁴ Mustafa Ahmed Zerkâ, *el-İstislâh ve'l-meşâlihu'l-mürsele fi's-şer'ati'l-İslâmiyye ve uşûli fikhîhâ*, (Dimeşk: y.y., 1988), 55 vd.

¹²⁵ Zerkâ, *İstislâh*, 58.

¹²⁶ Rudi Paret, "İstihsan and Istislâh", *The Encyclopedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1978), 4/257.

dile getirmiştir.¹²⁷ Çünkü istislâh metodu ile amaçlanan, nassların ruhunun ve beraberinde adalet, hikmet ve maslahat gibi genel prensiplerin gerçekleşmesidir.¹²⁸

SONUÇ

Hanefilerle diğer İslam hukukçuları arasında dinî hükümlerin kulların maslahatlarını korumayı amaçladığı hususunda görüş ayrılığı yoktur. Ancak Hanefiler, makâsıd ve maslahat düşüncesini temellendirip bunların teorisini ortaya koyma ve bu temel üzerinden icthadi faaliyet icra etme yolunu ilkten tercih etmemişlerdir. Onlar, daha ziyade, kıyasın kendisine bağlı olduğu illeti belirleme aşamasında ve kıyası bırakıp istihsana geçiş sürecinde görüş ve yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır.

Kıyas hükmünden ayrılmayı ve istihsana göre hüküm ve fetva vermeyi gerektiren ana düşüncenin maslahatın gözetilmesi fikrinden beslendiği söylenebilir. Bu bağlamda istihsanla hüküm verilirken halk arasında benimsenip teamül haline gelmiş örfün, kıyas hükmünden ayrılmanın önemli gerekçelerinden biri olduğu da dikkat çekmektedir. İnsanların örf haline getirdikleri davranışlarda kıyas hükmünün uygulanması, insanlara zor gelecek ve onları sıkıntıya sokacaktır. Hâlbuki din bunu istemediğini belirtmekte, kolaylığı tercih etmeye teşvik etmektedir. Din insanlar için kolaylığı emrettiğine ve insanlar arasında örf haline gelmiş uygulamaların tekrarlanması insanlara kolay geldiğine göre, zorluğun terk edilip kolaylığın tercih edilmesiyle insanların maslahatları gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Hanefiler, fıkıh usulünde, müstakil başlık altında maslahattan ve onun ilkelerinden söz etmezler. Fakat Serahsî'nin eserlerinde nasslara yaklaşım ve yorumlarının incelenmesinden, hüküm ve fetva sürecinde fakihin örf ve âdetleri bilmesini göz önünde bulundurmasından onun anlayışında maslahat düşüncesinin etkili olduğu görülür. Serahsî'nin özellikle sahabe uygulamalarına getirdiği yaklaşım ve izah tarzları, onun maslahat düşüncesi hakkında fikir vermekte yeterlidir. Çünkü sahabeler, Kur'an'ın nüzulüne şahitlik etmişler, Allah Rasülü'nün vahyi anlama ve hayata uygulama sürecini yaşamışlardır. Bu sebeple onların verdikleri hüküm ve fetvalar ile bilhassa Hulefâ-yi Râşidîn uygulamaları, onların fikhî faaliyetlerinde maslahatın konumunu tespit açısından önem taşımaktadır.

Hanefî fikhına dair erken dönem eserlerinde dönemin genel yaklaşımı olarak örf konusuna da müstakil bir başlık altında yer verilmediğine çalışmada işaret edilmişti. Ancak bu onların örfe itibar etmedikleri değerlendirmesine yol açmamalıdır. Zira kaynaklarda örfü temel alarak varılan fikhî hüküm örnekleri çokça bulunmaktadır.

Sonuç olarak şunu ifade etmenin yanlış sayılmayacağı kanaatindeyiz. Celî kıyası terk edip istihsanı yöntem olarak benimsediğinde ve şer'î bir hükmü tespit için örfü mu'teber kabul ettiğinde gerekçeyi maslahat olarak açıklaması, Serahsî'nin örf,

¹²⁷ Zerkâ, *İstislâh*, 82.

¹²⁸ Zerkâ, *İstislâh*, 58-59.

istihsan ve maslahat kavramlarını birbirinden bağımsız olarak değerlendirmedini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vdğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akıntürk, Turgut- Karaman, Derya Ateş. *Aile Hukuku*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2012.
- Azamatov, Rustem. *Hanefî Hukuk Ekolünde Maslahat Anlayışı (Serahsî Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Azzâm, Hamed Fahri. "Bir Akidde Akidlerin Birleşmesinin Hükmü Çağdaş Uygulamalara Temel Bir Yaklaşım". çev. Ahmet İnanır. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (2015), 299-328.
- Bardakoğlu, Ali. "İstihsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/339-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bardakoğlu, Ali. "Tabii Hukuk Düşüncesi Açısından İslâm Hukukçularının İstihsân ve Istıslâh Görüşü". *EÜİF Dergisi*. 3 (1986), 111-138.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*. hzr. Abdullah Kahraman. 2. Baskı. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhîh*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır. Bulak: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Vüzâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye İdâretü'l-'Âmme li'l-İftâ ve'l-Buhûsi's-Şer'iyye, 1414/1994.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcû'l-lüğâ*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Hanefî. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazîlet, ts.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*. Yy: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
- Çalış, Halit. "Zaruret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/141-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mes'ûd b. en-Nu'mân b. Dînâr el-Bağdâdî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vdğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dirik, Mehmet. *Tûff'ye Göre İslâm Hukuk Metodolojisinde Maslahat*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.

- Dirik, Mehmet. "Serahsî'de Sahâbe Uygulamaları Bağlamında Maslahat Düşüncesi". *SADAB 3rd International Social Research and Behavioral Sciences Symposium*. ed. Kalmamat Kulamshaev. 34-55. Sarajevo: y.y., 2019.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Örf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/87-93. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1981.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebû Habîb, Sa'dî. *el-Kâmûsu'l-fikhî lügâten ve's-tılâhan*. 2. Baskı. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Es'adî, Muhammed Ubeydullah. *el-Mûcez fî usûli'l-fikh*. Kahire: Daru's-Salam, 1990.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- İbn 'Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz. *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 1414/1994.
- İbn 'Âbidîn, Alâüddîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimeşkî. "Neşru'l-arf fi binâ'i ba'di'l-ahkâmi alâ'l-urf". *Mecmûâtü resâil İbn 'Âbidîn* içinde. İstanbul: Dersaâdet, 1325.
- İbn 'Âbidîn. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-epsâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Riyad: y.y., 1409.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî el-Kurtubî. *el-İhkâm an usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968.

- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Dimeşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî'î el-'Ifrikî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. Kahire: Şirketü't-Tıbâ'a'l-Fenniyye, 1973.
- Karaman, Hayreddin. "Âdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kâsânî, Alâeddin Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâiu's-senâî' fî tertîbi's-şerâî'*. Beyrut: y.y., 1982.
- Kevserî, Muhammed Zahid. *Hanefî Fıkhnın Esasları*. çev. Abdülkadir Şener-M. Cemal Sofuoğlu. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Önder, Muharrem. *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Paret, Rudi. "İstihsan and Istislâh". *The Encyclopedia of Islam*. ed. C. E. Bosworth vd. 4/255-259. Leiden: Brill, 1978.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl. *Temhîdu'l-usûl fi'l-Usûl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Serahsî. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Şa'ban, Zekiyüddin. *Usulü'l-fikhî'l-İslâmî*. Beyrut: Metâbi'u Dâri'l-Kütüb, 2. Basım, 1971.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: y.y., 1973.
- Şâfiî. *er-Risâle*. Mısır: y.y., 1358/1940.
- Şâtîbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa. *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*. Mısır: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997.
- Şelebî, Muhammed Mustafa. *Ta'lîlü'l-ahkâm*. Beyrut: y.y., 1401/1981.
- Şener, Abdülkadir. *Kıyas İstihsan İstislah*. Ankara: y.y., 1974.
- Şener, Mehmet. *İslâm Hukukunda Örf*. İzmir: y.y., 1987.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Asl*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûm el-İslâmiyye, ts.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali İbnü'l-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed el-Fârûkî el-Hanefî. *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnâb Nâşirûn, 1996.

Tûfî, Ebu'r-Rabî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

Yavuz, Yunus Vehbi. *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.

Zerkâ, Mustafa Ahmed. *el-İstişlâh ve'l-meşâlihu'l-mürsele fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye ve uşûli fıkhihâ*. Dimeşk: y.y., 1988.